

УДК 152.3:340.12:177

Сердюк Іван Вікторович –
ад'юнкт Національної академії
внутрішніх справ

МОРАЛЬНЕ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВА ТА МОРАЛІ

Розглянуто одну з найбільш актуальних проблем філософії права – взаємодію права й моралі як ціннісних регуляторів соціалізації особистості. Доведено, що моральна й правова свідомість не суперечать одна одній, а тісно взаємодіють у процесі соціально-нормативної регуляції, унаслідок чого право набуває морального підґрунтя. З'ясовано, що взаємопроникнення моральних і правових норм, переплетення моральних і правових відносин зумовлюють засвоєння норм права та моралі в органічній єдності.

Ключові слова: право; мораль; морально-правове виховання; ціннісні орієнтації; соціальні норми; соціалізація.

Актуальність дослідження проблеми морального формування особистості як елемента взаємодії права та моралі зумовлена тими кризовими явищами, що спостерігаються в багатьох сферах життя сучасного суспільства, у тому числі українського, а також тим, що нині ще немає цілісної концепції морально-правового виховання, яка б відповідала вимогам сьогодення. Політичні перетворення, зміни у внутрішньополітичному житті України передбачають складний процес переоцінки цінностей, формування нових моральних ідеалів, що мають відповідати сучасним цивілізаційним викликам. Ціннісний «розлом» суспільної свідомості супроводжується нестабільністю соціальних пріоритетів та ідеалів, неоднозначністю життєвих виборів, що зумовлює необхідність дослідження процесу формування ціннісних орієнтирів особистості, стрижнем якого є морально-правове виховання. Розуміння специфіки й особливостей такого виховання є необхідною складовою формування громадянської самосвідомості в нових політичних реаліях.

Мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати особливості морального становлення особистості як складової механізму взаємодії права та моралі.

Вивчення питань співвідношення права й моралі було предметом уваги численних дослідників другої половини 20 ст., серед яких можна назвати Ю. А. Агешина, С. Ф. Анісімову, Г. А. Голубеву, Е. А. Лукашеву, І. І. Лукашук, В. А. Чефранова. Філософсько-правові аспекти взаємодії права та моралі розглянуто в працях сучасних науковців – О. К. Абросімової, А. А. Гусейнова, О. Е. Лейста, Д. Ллойда, В. С. Нерсисянца, Е. Ю. Соловійова, П. Гетьмана, О. Г. Данільяна, О. П. Дзьобаня та ін. Про окремі аспекти зазначених феноменів ідеться в дослідженнях із загальної теорії права, авторами яких є С. С. Алексєєв, М. С. Кельман, Н. І. Матузов, Н. М. Моїсєєв, О. Ф. Скакун, Г. Ф. Шершеневич.

Тема взаємодії права й моралі завжди привертала увагу дослідників, але вона й донині не втратила своєї актуальності. Більшість авторів, звертаючись до цього питання, приділяють увагу переважно правовому або соціально-філософському аналізу проблематики. Водночас бракує сучасних монографічних досліджень, присвячених філософсько-правовому аналізу зазначеного питання. Застосування саме такого підходу дасть змогу з'ясувати сутнісні засади взаємодії права та моралі, розкрити їх роль у цілісному розвитку сучасного суспільства й окремої особистості.

Загальнолюдські моральні цінності завжди були підґрунтям розвитку особистості. Характер взаємодії моралі й права визначає взаємодію моралі й правового виховання. Слугуючи передумовою долучення суб'єкта до правових і моральних цінностей, право й мораль є найважливішими засобами формування, виховання та становлення соціально й культурно розвиненої повноцінної особистості, яка, задовольняючи власні потреби й інтереси, керується принципами моралі й права. Тобто морально-правове виховання, маючи ціннісний сенс і наповнення, є стрижнем формування особистості й, згідно зі словами професора О. П. Дзьобаня, «головним чинником, який забезпечує успіх перетворень у правовій сфері нашого суспільства» [1, с. 179].

Моральність поведінки як окремих індивідів, так і суспільства загалом, залежить від засад, закладених під час виховання. Визнання й усвідомлення цього є передумовою організації правильної та

ефективної системи морального виховання, яке має важливе значення, оскільки «природа самої моральної свідомості, її властивості й внутрішня структура не може бути зрозуміло поза зв'язком із поведінкою, її структурою та змінами як у процесі індивідуального розвитку особистості, так і в перспективі історичного розвитку суспільства» [2, с. 11].

Усі сфери людського спілкування містять у собі певну моральну складову, тому моральне виховання має всеохоплюючий характер і певною мірою перебуває над правовим вихованням. Норми моралі орієнтують на ідеальну модель поведінки, вимагають не лише дотримуватися вимог права, а й перетворювати їх на особисті переконання. Як зауважує Ю. А. Агешин, «моральне виховання є сукупністю цілеспрямованих, планомірних, активних, соціально організованих впливів на свідомість і поведінку людини, що спільно із самовихованням формують індивідуальну та колективну систему твердих етичних понять, моральних переконань, схильностей, почуттів, рис характеру й звичок поведінки, які відповідають ідеалам і принципам моралі» [3, с. 117].

Моральне виховання тісно пов'язане та взаємодіє з правовим. Ураховуючи те, що останнє здійснюється за часом пізніше, ніж моральне, і переважно визначається як його якість, «інтеріоризація правових цінностей, передусім, залежить від ієрархії етичних цінностей особистості» [1, с. 180]. Переміщення моральних і правових цінностей у сферу реальних відносин між людьми може відбуватися лише за умови єдності морального й правового виховання. Загальні ціннісні підстави поєднують правове й моральне нормування соціального життя, обґрунтовуючи завдяки цьому безумовну значущість людської особистості. Водночас, на думку О. П. Дзьобаня, «такі ціннісні підстави мають різні змістові оцінки» [1, с. 180]. Засадничими цінностями права є формальна рівність, справедливість (як еквівалентність між діянням і відплатою) та свобода (як умова здійснення правовідносин). Найважливішими цінностями моралі є добро й благо. Справедливість усвідомлюють як вияв милосердя, а свободу – як умову здійснення морального вибору. Отже, як стверджує О. П. Дзьобань, «у процесі правового виховання етичні цінності набувають «правового звучання»,

тлумачення в контексті правової системи суспільства, вони конкретизуються в межах правових ситуацій, набувають загальнозначущого характеру» [1, с. 180].

Критерієм морально-правового виховання є конкретні вчинки та дії людей у правовій сфері. Свідомість і діяльність людей взаємообумовлені, тому саме від рівня свідомості, емоціонального й інтелектуального розвитку залежить поведінка особистості. Метою морально-правового виховання є формування високої духовності особистості, її здатність до аксіологічного сприйняття правової реальності. Те, що морально-правове виховання – невід’ємна складова механізму соціалізації особистості, робить ці процеси діалектично взаємопов’язаними, права соціалізація має зворотній істотний вплив на правове виховання. У цьому процесі індивід постає і як суб’єкт, оскільки набуття соціальних якостей є необхідною умовою буття людини, і як об’єкт впливу з боку соціуму. Термін «правова соціалізація» було запроваджено в 60-ті рр. ХХ ст. Один із найвідоміших дослідників цього феномена – французький соціолог Ж. Карбоньє звернув увагу на соціальність правових явищ і розбіжність правових та неправових нормативних систем. Критерієм розрізнення Ж. Карбоньє вважає їх «юстиціабельність», тобто можливість їх процедурного оскарження [4, с. 105]. З огляду на це, завдання правової соціалізації полягає не лише в тому, щоб засвоїти правові норми, а й у тому, щоб співвіднести їх з іншими нормативними системами, у тому числі мораллю [4, с. 163].

Індивідуальність особистості, її потреби й інтереси, громадянська спрямованість є вагомим чинником морально-правової соціалізації. У кожному конкретно-історичному типі суспільства існує певний стандарт особистісних якостей, «перелік яких зрештою визначає як методи правової соціалізації загалом, так і форми правового виховання зокрема» [5, с. 19]. Долучення людини до системи соціальних відносин є складним процесом, який, з одного боку, відбувається через засвоєння й реалізацію в діях індивіда тих соціальних норм, що склалися на конкретному етапі розвитку суспільства, а з іншого – індивід сам формує свої «особистісні» норми, за допомогою яких визначає власну позицію, поведінку та взаємини з іншими. У процесі

життєдіяльності особистість формує власну нормативно-ціннісну систему – важливу складову її внутрішнього світу, а також інтегративний порядок внутрішніх регуляторів поведінки. Формування цієї системи є ключовим напрямом соціального розвитку особистості, у межах якого поступово утворюється соціальний стереотип її поведінки, що ґрунтується на індивідуальній правосвідомості. В індивіда закріплюється механізм соціального саморегулювання, тобто звичка діяти певним чином. Поступове створення внутрішньої моделі зовнішнього світу, що дає змогу порівнювати сьогодення з минулим, намічаючи цілі діяльності, слугують передумовами усвідомленого й раціонального коригування поведінки індивіда. Критерієм успішності засвоєння соціальних норм поведінки є інтеріоризований внутрішній контроль, коли людина, не замислюючись, діє відповідно до наявних норм моралі. Соціалізованою вважається людина, у свідомості якої інтеріоризовано більшість вимог суспільства. В умовах внутрішнього конфлікту поведінка індивіда залежить як від об'єктивних, так і від суб'єктивних факторів, головним із яких є соціально зумовлене тлумачення конкретного змісту й значення об'єктивних вимог.

Повна морально-правова соціалізація особистості є тим ідеалом, прагнути до якого «людині наказує обов'язок його практичного розуму» [6, с. 432]. Як і будь-який інший ідеал, він принципово недосяжний, але людина не може існувати без нього. Ю. В. Кузнецов виділяє три складові морально-правової соціалізації: «Спочатку право сприймається переважно скрізь призму моральних вимог, як моральний імператив, що усвідомлюється як перетворена форма єдиної морально-правової субстанції суспільного життя. Важливе значення на цьому етапі має вплив сім'ї. Саме тут молода людина засвоює систему цінностей, що визначає її моральну й правову позицію. Наступною складовою є сприйняття моральною свідомістю норм права у формі закону. На цьому рівні в особистості формуються якості громадянина. Головним об'єктом діяльності тут стає соціальна група, до якої вона належить, а також держава, яку людина сприймає на цьому рівні здебільшого як даність, поза її

історичним розвитком. Всесвітньо-історичний контекст для неї ще прихований або, принаймні, не є морально-правовим об'єктом. І, зрештою, право само собою суб'єкт сприймає як моральну цінність. Це найвищий рівень розвитку морально-правової свідомості» [6, с. 432–433]. На цьому рівні право та мораль у свідомості індивіда найбільш тісно взаємопов'язані між собою. Для того, щоб право стало «чинником життя, мірилом реальної поведінки, силою народної душі» [7, с. 230], недостатньо лише оновлювати чинне законодавство, удосконалювати правову систему, необхідно відроджувати в суспільстві моральність.

Повнота й ступінь реалізації правосвідомості здебільшого залежать власне від особистості, її соціальних установок і ціннісних орієнтацій. У цьому контексті О. П. Дзьобань зазначає: «існування довготривалих ціннісних орієнтацій у праві стає можливим саме завдяки солідарній взаємодії права з мораллю» [1, с. 179]. Соціально-правова активність постає як засіб самоактуалізації особистості, реалізації її внутрішнього морального потенціалу. Нормативна поведінка особистості відбувається в соціально проблемній ситуації, передбачає процеси вироблення та прийняття нормативних рішень. Особливий вплив на нормативну поведінку, процес вироблення нормативного рішення має спілкування та взаємодія індивідів. Також на становлення особистості впливають не лише вузько спрямовані виховні дії, а й будь-яка соціально значуща діяльність, акти поведінки людей, які об'єкти виховання сприймають як взірець для наслідування. Водночас важливо враховувати вплив середовища з наявними поведінковими нормами. Воно, як авторитетне для особистості, також впливає на формування в індивіда психологічних і моральних якостей. Тобто процес соціалізації особистості відбувається не лише цілеспрямовано, а й стихійно під впливом навколишнього середовища. Унаслідок цього індивід засвоює не тільки зразки належної поведінки, а й прояви різноманітних девіацій. В умовах морально-правового конфлікту індивідові досить складно здійснювати вибір і приймати рішення, яке б відповідало необхідним моральним критеріям. На мотиваційний вибір також впливають різні фактори імморального характеру.

Морально-правове виховання особистості є складним і багатогранним процесом, який неможливий без співвідношення об'єктивного та суб'єктивного факторів у вихованні, урахування тих змін, що відбуваються в суспільстві, коригування відповідно до них прийомів і засобів виховної роботи. Взаємопроникнення моральних і правових норм, переплетення моральних та правових відносин зумовлюють засвоєння норм права й моралі в органічній єдності, яку має бути досягнуто під час цілеспрямованого регулювання процесів соціалізації особистості. Завдяки цьому право набуває морального підґрунтя, що сприяє визнанню його значущості як важливого соціального регулятора. Ціннісний аспект правосвідомості має важливе методологічне значення в аспекті правового виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дзьобань О. П. Правове виховання в контексті співвідношення права і моралі / О. П. Дзьобань // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 4 (18) – С. 179–184.
2. Анисимов С. Ф. Мораль и поведение / С. Ф. Анисимов. – М. : Мысль, 1985. – 158 с.
3. Агешин Ю. А. Политика, мораль, право / Ю. А. Агешин. – М. : Юрид. лит., 1982. – 160 с.
4. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье. – М. : Прогресс, 1986. – 352 с.
5. Філософія правового виховання : [навч. посіб.] / А. П. Гетьман, О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань та ін. ; [за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данільяна]. – Х. : Право, 2012. – 248 с.
6. Кузнецов Ю. В. Правовая социализация молодежи как фактор развития гражданского общества [Электронный ресурс] / Ю. В. Кузнецов, И. Ю. Салмина // Вестник МГТУ. – 2010. – Т. 13. – № 2. – С. 331–438. – Режим доступа : http://vestnik.mstu.edu.ru/v13_2_n39/articles/31_kuznet.pdf.
7. Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве. О сущности правосознания / И. А. Ильин. – М. : Рус. кн., 1994. – 415 с.